

Áron László

Érvelési módok a korai utilitarizmusban

A korai utilitarizmus filozófiatörténeti helyét – a hagyományos értelmezés szerint – néhány, a társadalomfilozófia és a jogelmélet terén megfogalmazott, a kor politikai életében radikálisként megjelenő eszme jelöli ki, melyek a modern politika- és társadalomelmélet irányába mutató, elsősorban demokratikus és liberális gondolatok kimunkálásával vívják ki az eszmetörténészek érdeklődését. És bár a korai utilitarizmus első képviselőinél, Jeremy Benthamnál és James Millnél számos konzervatív gondolat is fellelhető, történetileg e gondolkodók teljes munkássága a XIX. századi angol radikalizmus politikai irányzatába illeszkedik, mint annak egyik elméleti bázisa vagy kiegészítése. Erre utal az irányzat elmélettörténetének nagy hatású feldolgozója, Elie Halévy, aki a szóban forgó filozófusokat *filozófiai radikálisok*ként határozza meg (HALÉVY 1965).

Az utilitarista elmélet markáns alapfogalmai általában nem módszertani terminusok: az utilitarizmus alapelve, a legnagyobb boldogság elve vagy a boldogságkalkulus egésze részben társadalomleíró, részben etikai és jogi normákat szabályozó elv. Létezik azonban az elméletben egy jól kitapintható módszertani réteg is, melynek kiemelése a jelen dolgozat célja – s ha ezt sikerül megvalósítani, akkor talán bizonyítottá válik az a tétel is, mely szerint az utilitarizmus korai alakjában legalább annyira módszertani radikalizmust is jelent, mint politikait, illetőleg társadalmi. A módszertani réteg felszínre hozása annál is inkább kézenfekvő célkitűzésnek tűnik, mivel közvetve azzal az eredménnyel is járhat, hogy általa sikerülhet legalább részben fényt deríteni annak a feltűnő történeti párhuzamosságnak a lehetséges okaira, mely a korai utilitarizmust a korai pozitívizmussal – James és John Stuart Mill esetében – kétségkívül és feltűnően összekapcsolja.

Figyelmünket először érdemes összefüggésekre irányítanunk. Szembeötlő ugyanis az a korok évtizeden át megfigyelhető következetesség, amellyel az iskolaalapító Jeremy Bentham hangsúlyozza, hogy az utilitarizmus alapelve *nem* töle ered. Az a körülmény, hogy erre a kérdésre időről időre visszatér, abba az előnyös helyzetbe hoz bennünket, hogy ténylegesen képet alkothatunk arról a szerepről, melyet a legnagyobb boldogság elve játszott a Bentham előtti társadalomfilozófiában és jogelméleti gondolkodásban. Ábrázolása szerint Bentham először Fénelon *Télémaque*-jában találkozott a legtöbb ember legnagyobb boldogságának eszméjével: „Képzeltetben azonosultam a hős személyiségével – írja memoárjaiban –, aki a tökéletes erény mintaképének tűnt számomra.” Ez a regény „tekinthető egész jellemem alapzatának; annak a kiindulási pontnak, ahonnan életpályám kezdődött. A hasznosság elvére történő első utalás elmémben ide vezethető vissza.” (BOWRING 1838–1843, X. 10.) Másutt Cesare Beccaria *A büntetkekről és büntetésekről* (*Dei delitti e delle pene*, 1764) című munkáját nevezi meg, mint azt a művet, melyből – mint írja – „ennek az elvnek első alkalmazását merítettem, amely először vezette be az erkölcsök területére a matematikai kalkuláció pre-

cizitását, világosságát és vitathatatlanságát” (BOWRING 1838–1843, III. 286). Bentham élénk színekkel ecseteli annak az esetnek a részleteit, amikor ugyancsak életében először, de ezúttal Joseph Priestley egyik röpiratában (*An Essay on the First Principles of Government and on the Nature of Political, Civil and Religious Liberty*, 1768) találkozott az elvvel: „Azonmód, hogy megpillantotta – írja 1829-ben 1768-as önmagáról –, mint ha csak mély ekstázisba zuhant volna; akárcsak Arkhimédész a hidrosztatika alapelveinek felfedezésekor, felkiáltott: Heuréka!” (BENTHAM 1984, 292) Ugyanítt, ugyanebben az írásában megemlíti még David Hume-nak az *erkölcsök alapelveiről* írt vizsgálódását (*Enquiry Concerning the Principles of Morals*, 1751), valamint Helvetius *De l'esprit-jét* (1758), melyet először feltehetőleg 1764-es franciaországi utazásakor vett kézbe, s mely az előzőekben említett művekhez hasonlóan szintén tartalmaz megállapításokat a legtöbb ember legnagyobb boldogságának elvéről: „legfőképpen Helvetius vitt közel engem a hasznosság elvéhez” (BOWRING 1838–1843, X. 54.) – írta.

Ezeket a hivatkozásokat tehát a nemleges összefüggések között soroltuk fel, hiszen azt mutatják, hogy Bentham egyetlen pillanatra sem tartotta magát az elv szerzőjének, sőt inkább arra helyezte a hangsúlyt, hogy bizonyítsa annak minél általánosabb elfogadottságát. Ami őt mégis joggal avatja az utilitarizmus atyjává és első jelentős képviselőjévé, az sokkal inkább abban jelölhető meg, hogy ő volt, aki e kézenfekvő elvet egy teljes morál- és társadalomfilozófiai rendszer sarokkövévé tette, és a rendszer kidolgozását elsőként megkísérelte. Ily módon azután a rendszerben funkcióval ruházta fel az elvet. És pontosan ez a funkció, ennek a szerepnek a mibenléte és jellege vezet tovább bennünket a bevezetőben feltett metodológiai kérdésekhez.

Már az imént idézett, Beccariára vonatkozó értékelése is el kell hogy gondolkoztasson bennünket – amiben ugyanis Beccaria fő érdemét látja, az valójában nem más, mint egy merőben módszertani lépés: a matematikai kalkuláció precizitásának, világosságának és vitathatatlanságának bevezetése a morális tudományok területére. Ez az a cél, mely Benthamet is folyamatosan vezet egész pályáján. Már első, eredetileg név nélkül publikált könyvében, a *Fragment on Governmentben* (1776) is olvashattunk egy rövid észrevételt, mely a vitathatatlanság, azaz a különérdekektől való függetlenség követelményét fogalmazza meg a társadalomról szóló tudományos megközelítések fő jellemzőjeként. Később ennek részletesebb kidolgozását adja fő művében, a *Bevezetés az erkölcsök és a törvényhozás alapelveibe* (1789) című írásában. S noha ez a módszertani megközelítés mindenképpen eredeti törekvés a korai utilitarizmusban, hiszen az objektivitás és a pontosság a tudományosság elvitathatatlanná attribútuma, s így egy olyan rendszer követelése, mely mintegy axiomatikusan felépíthető, tehát egyértelmű eredményekre vezet, semmiképpen sem tekinthető indokolatlannak; mégis, maga ez a követelés nem előzmények nélküli. Megtalálható Bentham egyik kedvenc szerzőjénél, Montesquieu-nél, aki *A törvények szelleméről* (1748) című könyvében ezt írja: „A szabadságnak valóságos diadala az, ha a büntetőtörvények minden büntetést a bűncselekmény különleges természetéből vezetnek le. Megszűnik ilyenkor az önkény, a büntetés nem függ többé a törvényhozó személyétől, hanem a dolgok természetéből ered, és nem ember követ el erőszakot más emberen.” (MONTESQUIEU 2000, 294.) Montesquieu megfogalmazása jól láthatóvá teszi azt a Benthamnál is meglévő, de kevésbé élénken ábrázolt összefüggést, mely az objektivitás tudományos követelményét – mint az önkény visszaszorításának és ezzel az egyéni szabadság előmozdításának eszközét – alapvetően társadalmi okból, azon belül is az egyént a középpontba állító módon hirdeti meg.

Bentham objektív kalkulusának alapköve az egyéni örömök és fájdalmak egyenlegének kiszámítása annak a törvénynek, rendelkezésnek, intézkedésnek, intézménynek, ítéletnek, cselekedetnek a szempontjából, melynek értékét meg kell határozni – általában valamely lehetséges alternatívájához viszonyítva. E meghatározás mindig egyének valamely jól meghatározott körére vonatkozik, mindig azokéra, „akiknek érdeke szóban forog” (BENTHAM 1977, 682). Mivel ez a kör elemzésenként más és más, az értékelés is más és más eredményre vezet ugyanazon cselekedet, intézkedés, törvény stb. esetében. Ez voltaképpen eléggé természetes is, elegendő csak arra gondolnunk, hogy például a vadásztársaságok mégoly nagy műgonddal megalkotott szabályzata aligha fog bármivel is hozzájárulni az állatvédők öröme egyenlegének maximalizálásához. Számos törvény esetében persze alapul lehet venni akár egy egész ország lakosságát, sőt elgondolható a nemzetek közössége is mint az embereknek az a köre, „akiknek érdeke szóban forog”. Mindenképpen látnivaló azonban az, hogy a boldogságkalkulus e relatív extenzió következtében sokkal inkább módszertani elv, mintsem valamely konkrét szabályrendszer benső struktúráképző elve.

Hasonló megfigyeléseket tehetünk az utilitarista elmélet más lényegi pontjaival kapcsolatban is. Ilyen egyebek között a közösségi érdekre hivatkozás mint érv elutasítása. Bentham egyik híres szöveghelye: „A közösség érdeke egyike azon legáltalánosabb kifejezéseknek, melyek az erkölcsi frazeológiában előfordulhatnak: nem csoda, hogy értelme gyakran veszendőbe megy. Ha van értelme; ebben áll: A közösség fiktív test, amely az egyes személyekből tevődik össze, kiket úgy tekintünk, mint akik mintegy annak *tagjait* alkotják. Miben áll akkor tehát a közösség érdeke? – azon külön-külön tagok érdekének összegéből, akiből összetevődik.” (BENTHAM 1977, 682.) A közösségi érdek nem lehet tehát a tagjai érdekeitől eltérő dolog, s ezt Bentham, mintegy az angol empiristák nyelvkritikai hagyományaira visszanyúlva úgy fejezi ki, hogy a közösségi érdek szót jelentésnélkülinek nyilvánítja, amennyiben az nem tagjainak érdekét fejezi ki. Ez a nyelvkritikai érvelésmód már maga is módszertani megközelítést tükröz.

Ennek az érvek kissé átdolgozott, korlátozott változata jelenik meg azután a fájdalmak és élvezetek négyféle forrásának elemzésekor. Ezek a források – az ún. fizikai, politikai, erkölcsi, vallási szankció – sajátos belső viszonyt mutatnak fel, amennyiben a fizikai szankció önállóan, a többi szankció azonban csak a fizikain keresztül juthat érvényre.

Ha mármost vizsgálódási körünket kiterjesztjük Bentham boldogságkalkulusán és az utilitarizmus alapelvein túlra, további adalékokat találhatunk az utilitarista megközelítés módszertani irányultságának alátámasztására. Bentham egyik késői írása, az angolul 1824-ben napvilágot látott *Book of Fallacies* (BOWRING 1838–1843, II. 375–487.) egyenesen bizonyos érvelési módok kritikájában látja a társadalmi reform fő eszközét. Némely érvelési módokat eleve gyanakvással javasol kezelni, illetőleg ki óhajtja zárni a társadalmi kérdésekről folytatott viták és eszmecserék eszköztárából. Anélkül, hogy megpróbálnánk ezekről részletekbe menően képet alkotni, álljon itt mindössze egy-két, amúgy nem ismeretlen példa. Ilyen kizárandó érvként kezeli például a törvények régiségére történő hivatkozást, valamely eszme elutasítását újdonság jellege miatt, a metaforikus szóhasználatból eredő érveket (gyarmat-anyaország), az ész örök parancsolatára való hivatkozást, mely nem jelent többet annál, hogy a beszélő egyetért a saját véleményével (pl. az atyai hatalom a természettől való). Elutasító attitűdje a társadalmi szerződéses különféle elméleteivel szemben azok fikció jellege miatt pedig éppenséggel közismert stb.

A korai utilitarizmus *par excellence* módszertani jellegének alátámasztására mindenképpen érdemes nyomatékosan figyelembe venni a benthami elmélet első közvetlen recepcióit és továbbgondolásait, melyek közül talán a legfontosabb a nagy társadalomfilozófus szárnysegédjeként emlegetett James Mill munkássága. Mill 1808-tól kezdődően egész további életét az utilitarista tanok terjesztésének szentelte. Az általa most vizsgált tétel szempontjából kiemelkedő jelentőségű az *Analysis of the Phenomena of Human Mind* című kétkötetes munkája (MILL 1829), mely voltaképpen arra vállalkozik, hogy módszertani-ismeretelméleti bevezetést, illetőleg kiegészítést nyújtson Bentham társadalomfilozófiai elméletéhez. Talán az eddigiekben sikerült némi képpen valószínűsíteniünk, hogy ez a fajta megközelítés már az eredeti rendszerben is megvolt, ámde – és valójában ez készítette Millt írásra – csupán implicit módon. Szükségesnek látszott egy rendszeres és kimunkált módszertani alapvetés, mely részleteiben is kidolgozza azokat a fogalmakat, melyekre Bentham rendszere épül. Egy efféle vizsgálódás már Benthamtól sem állt távol, amit némely – töredékben maradt – írása-inak címe is mutat: *Essay on Logic; Fragment on Universal Grammar* (BOWRING 1838–1843, VIII. 213–293.; 339–357).

A szisztematikus ismeretelméleti-módszertani alapvetést Mill a XVIII. századi angol empirista filozófia nyomdokain haladva kezdi el kiépíteni. Nagyban támaszkodik Hume elgondolásaira, ahol is megkülönbözteti az eszméket (*ideas*) azoktól az eredeti érzékszervi jegyeketől, melyek az elme számára közvetlenül adóttak, s melyeket Mill érzeteknek (*sensations*) nevez. Az érzések (*feelings*) e két fajtája hasonló viszonyban áll egymással, mint Hume-nál az eszmék és benyomások. Mill elméletének másik alapvető fogalma az ideák asszociációjának törvénye, mely nem annyira Hume, mint inkább a korabeli asszociációs lélektan, elsősorban is Thomas Brown közvetlen hatását tükrözi, csakúgy, mint Dugald Stewartét és David Hartley-ét. Leggyakrabban Hartley-től szokták idézni az asszociációkra vonatkozó törvényt: „Ha bármely A érzet, B idea vagy C izommozgás kellő számú alkalommal társul bármely más D érzettel, E ideával vagy F izommozgással, akkor végezetül az előbbi egymaga ki fogja váltani D-t, vagyis a D érzethez tartozó egyszerű ideát, magát az E ideát vagy magát az F izommozgást.” (*Observations on Man*, 1749, idézi MÁRKUS 1977, 896.) Mill érzetsorokról beszél, melyek ismétlődő szakaszai állandó társulást létesítenek elménk eszméi között és ideasorokat hoznak létre.

Mill részletesen elemzi az érzetek különféle forrásait, az ideák és ideák sorozatainak kialakulását. Így jut el a *tudatosság* elmebeli aktusáig, melynek elemzése igen csak jellemző mozzanata lesz a milli rendszernek. Mill hangsúlyozza, hogy amikor valamit érzek, azaz valamilyen érzet jelenik meg elmémben, például egy tűszúrás érzete, akkor egyúttal egy érzés is jelen van, ám ez nem két különböző dolog, hanem csupán-csak két különböző név egy és ugyanarra a dologra, ahol az egyik a másikhoz képest általánosabb, mivel annak az osztálynak a nevével illeti a tűszúrást, amely osztály alá annak érzete tartozik. A közlés célját szem előtt tartva szabadon választjuk meg, az általánosságnak mely szintjén nevezzük meg az elménk előtt álló tárgyat. Hasonló a helyzet a *tudatos* és a *tudatosság* kifejezések használatával is. Valahányszor csak rendelkezünk egy érzéssel, nyitva áll számunkra a lehetőség, hogy az általánosság magasabb szintjén soroljuk be, azaz lássuk el névvel, és az érzést mint tudatosságot, értsd: mint valaminek a tudatát nevezzük meg. „Tudatában lenni a tűszúrásnak – írja Mill – nem több mint az érzettel rendelkezni. És bár megvan a módom rá, hogy az érzetemet ezeken a különféle módokon megnevezzem, mondván: »tűszúrást érzek«,

»a szűrés fájdalmát érzem«, »a szűrés érzetével rendelkezem«, »a szűrés érzésével rendelkezem«, »tudatában vagyok ennek az érzésnek«; mégis, az a dolog, amelyet mindezekben a különféle módokon neveztem meg, egy és ugyanaz.” (MILL 1829, I. 171.) Mill a homályosság és a miszticizmus bűnében marasztalja el azokat a filozófusokat, akik a *tudatosság* elméleti aktusát a többivel, például az érzéssel együtt, azok mellett és azoktól különálló módon számba veendő műveletnek tekintik.

Itt jegyezzük meg, hogy James Millnek ez az elmélete nem maradt hatás nélkül sem angol földön, sem pedig a kontinensen. Angliában, az elmélethez kapcsolódó konnotációelmélettel együtt, közvetlen ösztönzéseket adott John Stuart Mill pozitivistá szellemű logikájához, legfőképpen annak névelméletéhez, mely tovább hatott Alexander Bainre, Herbert Spencerre és Russellre, a kontinensen pedig továbbélt Franz Brentano empirikus pszichológiájának a lelki aktusokról szóló tanában. Nyomai felfedezhetők Husserl *Logikai vizsgálódásaiban* csakúgy, mint Ernst Mach, Ludwig Wittgenstein és Rudolf Carnap írásaiban.

IRODALOM

- BENTHAM, Jeremy 1977 (1789). Bevezetés az erkölcsök és a törvényhozás alapelveibe. In MÁRKUS 1977.
- BENTHAM, Jeremy 1984: Article on Utilitarianism, In *Deontology together with A Table of the Springs of Action and Article on Utilitarianism*, ed. Amnon Goldworth, (*The Collected Works of Jeremy Bentham*), Oxford: Clarendon Press.
- BOWRING, John (ed.) 1838–1843. *Works of Jeremy Bentham*. 11 vols. Edinburgh: Tait.
- HALÉVY, Élie 1965. *The Growth of Philosophical Radicalism*. London: Kelley. Eredetileg franciául: HALÉVY, Élie 1901–1904. *La formation du radicalisme philosophique*. 3 vols. Paris: Alcan.
- MÁRKUS György (szerk.) 1977. *Brit moralisták a XVIII. században*. Budapest: Gondolat.
- MILL, John 1829. *Analysis of the Phenomena of the Human Mind*. 2 vols. London: Baldwin and Cradock.
- MONTESQUIEU, Charles Louis de Secondat 2000 (1748). *A törvények szelleméről*. Budapest: Osiris.
- SHACKLETON, Robert 1972. The Greatest Happiness of the Greatest Number: The History of Bentham's Phrase. In *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century* XC. 1461–1482.

Oláh Mátyás